

MAXSUS MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TOVUSH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Muyassar Xamidova

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya Mazkur maqolalarda maxsus maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tovush madaniyatini shakllantirish usullari, tarbiyaviy jarayonlaridan foydalashi samarali bo'lgan metodlar, vositalar tahlili berilgan. Eshituv idrokining rivojlanish jarayoni bolalarning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga, ijtimoiy va madaniy me'yorlarga mos ravishda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga katta yordam berishi ochib berilgan. Shuningdek, maxsus ta'lim muassasalarida tovush madaniyatini shakllantirish uchun turli usullar va o'yinlar, vazifalar yordamida bolalar bilan ishlashning alohida metodikasi ishlab chiqilgan. Bu usullar orqali bolalarning madaniy tafakkurini, nutqiy ko'nikmalarini va musiqa orqali estetik qadr-qimmatini rivojlantirish mumkin.

Kalit so'zlar: maxsus ta'lim, maktabgacha ta'lim, tovush, nutqiy rivojlanish, kommunikativ ko'nikmalar, metodika, tarbiya, nutq.

Аннотация В статьях дается анализ методов и средств формирования звуковой культуры в специальных дошкольных образовательных организациях, а также эффективных методов и средств для использования в образовательном процессе. Выявлено, что развитие слухового восприятия вносит значительный вклад в поддержку речевого развития детей, правильного произношения звуков, формирования коммуникативных навыков в соответствии с социальными и культурными нормами. Также разработана специальная методика работы с детьми с использованием различных методов, игр и заданий по формированию звуковой культуры в специальных образовательных учреждениях. С помощью этих методов можно развивать у детей культурное мышление, речевые навыки и эстетическое восприятие музыки.

Ключевые слова: специальное образование, дошкольное образование, звук, речевое развитие, коммуникативные навыки, методика, воспитание, речь.

Annotation This articles provide an analysis of the methods of forming sound culture in special preschool educational organizations, methods and tools that are effective in using educational processes. It is revealed that the process of developing auditory perception greatly contributes to supporting the speech development of children, the correct pronunciation of sounds, and the development of communicative skills in accordance with social and cultural norms. Also, a special methodology for working with children using various methods, games, and tasks to form

sound culture in special educational institutions has been developed. Through these methods, it is possible to develop children's cultural thinking, speech skills, and aesthetic values through music.

Keywords: special education, preschool education, sound, speech development, communicative skills, methodology, upbringing, speech.

KIRISH. Nutqning tovush madaniyatiga doir bir qancha vazifalarni: tovush talaffuzi, sur‘ati, diksiya, tasviriylik va boshqalarni amalga oshirishdagi asosiy yo‘l ishning frontal formasidir. Bundan maktabgacha ta‘lim tashkilotining hamma guruhlarida foydalaniladi.

Nutqning tovush tomonini o‘zlashtirishda eshitish boshqaruvchi analizator hisoblanadi. Fonematik eshituvning rivojlanishi bolaning ona tilidagi tovushlarni, ayniqsa, so‘zning tovush tizimini tez va to‘g‘ri o‘zlashtirib olishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. So‘zning tovush tarkibini to‘g‘ri idrok qilish uni to‘g‘ri eslab qolishning asosiy omillaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda esa fonematik idrok kech shakllanadi. Bolalar atrofdagi odamlar nutqidagi tovushlarni farqlay olmaydilar, yangi so‘zlarni o‘zlashtira olmaydilar, artikulyatsion jihatdan o‘xshash tovushlarni yaxshi ajrata olmaydilar. Fonematik idrokning yaxshi shakllanmaganligi bir tovushni ikkinchi tovushga almashtirishga, so‘zning tovush tarkibini analiz qilishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Maxsus tashkil qilingan mashg‘ulotlarda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning fonematik idrokini shakllantirishda tovushlarni aniqlash, so‘zdagi tovushlarni ajratish, sonini, o‘rnini aniqlash ishlarini olib borish lozim.

Eshituv idroki bolada erta rivojlanadi. 2-3 haftalik meyorda rivojlanayotgan bolada nutqqa, ovozga nisbatan ba‘zi bir terma reaksiya boshlanadi; 5-6 oylarda u intonatsiyaga, keyinchalik nutqning ritmiga e‘tibor beradi. 2 yoshga yetganda ona tilidagi hamma tovushlarni eshitadi va uni bir-biridan ajrata oladi. 2 yashar bolada eshitish nutqi tarkib topgan deb hisoblash mumkin, chunki u ona tilidagi hamma tovushlarni ajratadi, eshitish nutqining bunday darajada bo‘lishi nutq orqali amaliy aloqa qilish uchun yetarlidir.

Tovushlarni analiz qilish yoki fonematik idrok qilish, so‘zda qaysi tovush eshtilganligini va miqdorini aniqlash qobiliyati tekshirish maqsadida hamma yosh guruhlarida eshituv idrokini tarkib toptirish ishi olib boriladi.

Eshitish diqqatini rivojlantirishda didaktik o‘yinlar muhim ahamiyatga ega. Kichik guruhlarda eshituv idrokini tarkib toptirish mashg‘ulotlarida muzika asboblari, ovoz chiqaradigan o‘yinchoqlardan foydalaniladi. Ular vositasida bolalar ovozining kuchi va xarakterini ajratishni o‘rganadilar. Masalan: “qayerda chalindi?” o‘yinida bir bola ko‘zini yumib, qay tomonda qo‘ng‘iroqning ovozi kelayotganini qo‘li bilan ko‘rsatish kerak. Agar bola to‘g‘ri topsa tarbiyachi “to‘g‘ri!” degandan keyin ko‘zini ochadi. Ko‘ng‘iroqni chalgan bola qo‘lini ko‘tarib, qo‘ng‘iroqni ko‘rsatadi. Agar yanglishsa, topish uchun unga yana bir marta imkon beradi, so‘ng boshqa bola o‘yinga chiqariladi. “Top-chi, nimani chaldilar?” o‘yini ham keng tarqalgan o‘yinlardan biridir. Katta guruhlarda eshitish idrokini o‘stirish faqat shunga

o‘xshash o‘yinlardangini emas, balki radio, gramplastinkalar eshittirish usulidan ham foydalaniladi. “Bir muncha tinchlik” o‘yinini tez-tez tajriba qilib ko‘rish, uni “Kim ko‘p eshitadi”, “Xonada nima haqida gaplashayotirlar” degan mashqlar bilan almashtirib turish lozim. Bu mashqlar davomida alohida bolalarga eshitgan narsalarni talaffuz eshitishni taklif qilish mumkin. (jo‘mrakdan suv tomchilayapti, ko‘chada mashina shovqini eshitildi, chumchuq chirqillayapti va boshqalar).

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Nutq va so‘zdagi tovushlarni idrok qilish va yaxshi tushunish uchun eshitish nutqini rivojlantiruvchi o‘yinlar, masaln: “Men nima dedim, top” didaktik o‘yini o‘tkaziladi.

Defektolog bolalardan bir necha metr narida turadi, keyin bolalar eshitib topishlari uchun lozim bo‘lgan so‘z yoki jumlani avval sekin, keyin shivirlab talaffuz etadi. Bolalarga o‘yin qoidasi tushuntiriladi: “Men bir so‘zni sekin aytaman, siz diqqat bilan eshiting va nima aytganimni toping. Men kimni chaqirsam, shu bola nima eshitganini aniq va baland ovoz bilan aytib beradi”

Kichik guruhlarda bu o‘yin dastlab ko‘rsatma materiallar bilan o‘tkaziladi. Defektolog bolalar oldida turgan o‘yinchoqlarning nomini sekin aytadi va bolalarga qiyin bo‘lmagan topshiriq beriladi. (“Dilbar qo‘g‘irchoqni karavotga yotqiz”, “Qosimjon bayroqchani vazaga qo‘y”). Defektolog bu topshiriqlarni bolalarga qarab turib, bu esa bolalarni aytilgan so‘zlarning artikulyatsiyasini ko‘rib, tez topishlariga yordam beradi. Bir necha takrorlanishdan so‘ng o‘yin topshirig‘i murakkablashtiriladi. Defektolog so‘zni bolalarning orqasida turib talaffuz etadi, topshiriq bir marta aytiladi. 4-5 bola chiqib nima eshitganlarini aytadi, so‘ng kim to‘g‘ri topganini aniqlanadi. Katta guruhlarda bu o‘yin variantlari ancha murakkablashtirib o‘tkaziladi.

Defektolog bolalarga eshitishi jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zni topishlarini taklif qiladi. (Masalan: ko‘k-ko‘p, yil-yo‘l, suv-sut, tiz-tis, tuz-tus) “Men nima dedim, top” o‘yini 3-7 daqiqa davom etadi.

Ovoz sur‘atini farq qilish uchun turli variantlardagi o‘yinlardan foydalaniladi. Masalan: “Top- chi, kim chaqirdi?” degan o‘yinda bolalar o‘rtoqlarini ovozlaridan topadilar. Bolalarga qanday chaqirganligini (sekin, qattiq, tez, muloyim) aniqlash topshirig‘i beriladi.

Defektolog o‘yinda qo‘llaniladigan so‘zlarni oldindan tanlashi lozim. Tanlangan so‘zlarning mazmuni bolalarga tanish bo‘lishi, birinchi navbatda tanlangan so‘zlar tovush tarkibi jihatidan qiyin bo‘lmasligi, so‘ng ovoz chiqarish (eshitish) jihatdan oson. Lekin mazmuni har xil bo‘lishi lozim. (Masalan: suv-sut, tiz-tuz).

Eshituv diqqatini rivojlantirish bo‘yicha mashg‘ulotlardan namuna keltiramiz.

“O‘yinchoqni top” o‘yini.

Bolalar yarim doira shaklida o‘tirishadi. Tarbiyachi yashirilishi lozim bo‘lgan o‘yinchoqni bolalarga ko‘rsatadi, so‘ngra bolalardan bittasini chaqiradi. Chiqqan bola yuzini teskari o‘girib yoki ko‘zini yumib turadi. Bu vaqtda tarbiyachi o‘yinchoqni bolalardan birortasini orqasiga yashiradi. Tarbiyachi bo‘ldi deyishi bilan chaqirilgan bola o‘tirgan bolalarni oldiga yaqinlasha boshlaydi. Bolalar esa sekin-sekin chapak chala boshlashadi. Bola o‘yinchoq

yashirilgan joyga yaqinlashib kelsa, chapakni tez-tez, baland chalishadi, agarda o‘yinchoq yashiringan joydan uzoqlashsa, chapak sadosi yana pasayadi. Tovushning kuchi bilan bola o‘yinchoq qaysi bolaning orqasida ekanligini topib oladi. O‘yinchoq topilgandan so‘ng, o‘yin qayta boshlanadi.

Metodik ko‘rsatma: tarbiyachi bolalarni chapagi kuchli va sekin chalinishiga doimo e‘tibor berishga va uni boshqarib turishi kerak. Agar bola o‘yinchoqni ko‘p qidirsa-yu, topa olmasa, u vaqtda tarbiyachi yordam berishi darkor.

Nutqda nafas olib nafas chiqarishni rivojlantirish.

Nafas olish tovush chiqarish va nutq bilan mahkam bog‘langan. Nafas olish 2 xil bo‘ladi: nutqsiz va nutqli.

Nutqsiz nafas o‘z-o‘zidan chiqadi. Bola nafas oladi va chiqaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda nutqli nafas olish o‘ziga xos xususiyatlariga egadir. Bu xususiyatlar avvalo o‘pkaning kichikligi va nafas muskullarining bo‘shligiga bog‘liqdir, bolalar nafasini chuqur emas, shuning uchun ular tez, keskin ko‘p vaqt shovqinli nafas olib chiqaradilar, yelkalari keskin ko‘tariladi, ularda har bir so‘z oldidan, o‘rtasidan nafas olish, nafas olib so‘zlash kabi xollar uchraydi.

Nutqi tezlashgan bola entikadi, so‘zning, jumlaning oxirini yamlab yuboradi. Muskullarning zaifligidan ko‘pchilik bolalarda gavdaning holati noto‘g‘ri: bosh pastga egilgan, kiftlar oldinga chiqqan ko‘krak ichiga kirib ketgan bo‘ladi.

Defektologning vazifasi bolani nutq jarayonida to‘g‘ri nafas olishga o‘rgatish va nutq davomida nafas olishda uchraydigan nuqsonlarni yo‘qotib borishdir. Nutqsiz va nutqda nafas olish bir-biridan farq qiladi. Nutqsiz nafas olishda nafas olish bilan chiqarish vaqti barobar, tartibli navbatlashib turadi. Nafas burun orqali olinadi. Nutqda nafas olganda nafas olish vaqt jihatidan tez, nafas chiqarish nafas olishga qaraganda birmuncha uzun bo‘ladi. Nafas ham og‘iz ham burun orqali olinadi. Nutqda nafas olishning eng yaxshi turi diafragmali, quyi qovurg‘a yordamida nafas olishdir (nafas olganda diafragma pastga tushadi va pastga qovurg‘a ikki tomonga kengayadi, shuning uchun kiftlar ko‘tarilmaydi).

Bolada avvalo tinch, shovqinsiz, kiftni ko‘tarmay nafas olishni rivojlantirish lozim. Nutq vaqtida uzoq nafas chiqarish bolaning yoshiga mos bo‘lishi kerak.

Kichik guruhlarda bola nafas chiqarish vaqtida 1-2 so‘zdan iborat jumlani, o‘rta va katta guruhda bola 3-4 so‘zdan iborat jumlani talaffuz etishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni shoshmasdan so‘zlashga, har bir jumlani so‘zlab yoki har bir she‘r misrasini o‘qib bo‘lgandan so‘ng pauza qilishga odatlantirish kerak. Nutqda nafas olishni rivojlantirish uchun bola yoshiga mos nafas oladigan o‘yin va mashqlardan foydalanishi zarur.

Defektolog fiziologik to‘g‘ri, osoyishta nafas olish uchun bolalarga nafasni burundan olib, keyin og‘izdan chiqarish maqsadga muvofiq ekanligini tushuntiradi. Mashq oldin bolalar jamoasi bilan keyin o‘zlashtirish imkoniyati sust bolalar bilan yakka tartibda o‘tkaziladi.

Quyidagi nafas mashqlari o‘tkaziladi: paxtaga puflash, yonib turgan shamni bir nafas chiqarishda o‘chirish, issiq choyni puflash, olovni o‘chirish.

Nutqiy nafasni takomillashtirish uchun quyidagi nafas – ovoz mashqlari taklif qilinadi: gulni hidlash va “oh” deyish, qo‘llarni isitish, sovun pufagini ishirish, “yig‘lash”, “shamol esyapti” kabilarga taqlid qilish.

Kichik guruhlarda bolalarga juda yoqadigan sovun ko‘pigini uchirish, par, yupqa, rangli qog‘ozlarni puflab uchirish o‘yinlari o‘tkaziladi. Bunday o‘yinlarni o‘tkazgan vaqta bolalarni nafas olganda yelka qismlarini ko‘tarib yubormasliklariga e‘tibor berish lozim. Bunday nafas oladigan o‘yinlarni uch minutdan ortiq o‘tkazmaslik va o‘yin vaqtida dam berib borishga e‘tibor berib borish kerak.

Katta guruhlarda qo‘llarni ohista yuqoriga-yelka barobarida ko‘tarish- nafas olish, sekin-asta qo‘llarni pastga tushirib s-s-s deb nafas chiqarish mashqlari o‘tkaziladi. Bolalar s-s-s-s tovushini to defektolog to‘xtatgunga qadar cho‘zib aytadilar.

Nutqda nafas olish va nafas chiqarishni rivojlantirishga o‘rgatish bo‘yicha mashg‘ulotlardan namuna keltiramiz.

“Bu qachon bo‘ladi” o‘yini

Defektolog doskaga yilning to‘rt faslini tasvirlovchi rasmni osib qo‘yadi. Har bir fasl tasvirini tagida qog‘ozdan yasalgan cho‘ntakchalar bo‘lib, unga u yoki bu faslda bo‘ladigan hodisa va voqealarni tasvirlovchi kichik-kichik rasmlarni solib qo‘yish mumkin (“Bolalar qorbo‘ron o‘ynashyapti”, “Bolalar qushlar uchun in yasashyapti”, “Qizlar guldastalar tayyorlashyapti”, “Sarg‘aygan barglar to‘kilyapti” va boshqalar). Tarqatma materiallarni “Yil fasllari” degan lotodan yoki turli jurnallardan, kitoblardan tanlab olish mumkin.

Tarbiyachi bolalarni navbatma-navbat chaqirib bittadan rasm beradi. Bola stol oldiga kelib, qo‘lidagi rasmni bolalarga ko‘rsatadi va defektolog tomonidan berilgan savolga javob beradi. Masalan: “Bolalar daryoda qachon cho‘miladi?” (Bolalar daryoda yozda cho‘miladi). Bola savolga to‘liq javob berib bo‘lgach, rasmni tegishli yil faslining tagidagi qog‘oz cho‘ntakka solib qo‘yadi.

Metodik qo‘llanma: tarbiyachi o‘yinni boshlashdan avval bolalarga shunday deydi, har bir so‘zdan keyin to‘xtalib, bo‘lib-bo‘lib gapirmaslik kerak. Agar bola tarbiyachi bergan savolga to‘g‘ri javob bera olmasa, yoki bo‘lib-bo‘lib gapirsa, tarbiyachi to‘g‘ri nutq namunasini beradi. So‘ngra bola takrorlaydi.

XULOSA. Maxsus maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tovush madaniyatini shakllantirish - bu bolalarning nutqiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ularning kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon orqali bolalar tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, musiqiy sezgirlikni oshirish, madaniy me‘yorlarga mos ravishda o‘z fikrlarini ifodalashni o‘rganadilar. Maxsus ta'lim muassasalarida tovush madaniyatini shakllantirish uchun metodik yondashuvlar va turli o‘yinlar, musiqiy faoliyatlar katta rol o‘ynaydi. Bu jarayonlar bolalarning estetik qadr-qimmatini rivojlantirish va nutqiy ko‘nikmalarini mustahkamlash imkonini beradi. Shu bilan birga, maxsus maktabgacha ta'lim

tashkilotlarida tarbiya berish jarayonida o‘qituvchilar va tarbiyachilarning yondashuvi, bolalar bilan ishlashda metodikaning samaradorligi juda muhimdir. Bolalarni individual ravishda rivojlantirish, ularning ehtiyojlarini hisobga olish va to‘g‘ri yondashuvni tanlash, tovush madaniyati shakllanishining muvaffaqiyatli bo‘lishining asosiy omillaridir. Shu tariqa, tovush madaniyatini shakllantirish nafaqat bolalarning nutqini, balki ularning estetik va hissiy rivojlanishini ham ta‘minlaydi, bu esa ularning kelajakdagi ijtimoiy faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Khamidova, M. (2023). Experimental Study of the Development of Quantitative Imagination in Preschool Children with Mental Impairment. *Journal of Advanced Zoology*, 44(S2), 1797-1808.
2. Хамидова, М. П., & Рузиев, И. Д. (2013). ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С УМСТВЕННО ОТСТАЛЫМИ ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. *SCIENCE AND WORLD*, 80.
3. Khamidova, M. P., & Ziyodullayeva, E. N. (2022). THE SIGNIFICANCE OF ACTUAL PLAY IN DEVELOPING THE VOCABULARY OF PRESCHOOL CHILDREN WITH MENTAL IMPAIRMENT. *International Journal of Pedagogics*, 2(12), 126-129.
4. Khamidova, M. P. (2023). CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF EXHIBITION IMAGERY THINKING IN MENTALLY PAINTED STUDENTS. *International Journal of Pedagogics*, 3(05), 57-60.
5. Khamidova, M. (2024). WAYS TO ACQUIRE KNOWLEDGE, SKILLS AND ABILITIES THROUGH PROBLEM SOLVING. *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES*, 3(32), 56-60.
6. XAMIDOVA, M., & AYUPOVA, M. TARBIYA MAXSUS METODIKASI.